

Samostalni istraživač i edukator, Rotenburg, Nemačka

DOI 10.5937/kultura2069189L

UDK 316.722

792.01:929 Драгићевић- Шешић М.

pregledni rad

DOPRINOS MILENE DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ RAZUMIJEVANJU POJMOVA INTERKULTURALNOSTI I TRANSKULTURALNOSTI

Sažetak: Rad analizira doprinos Milene Dragičević Šešić razumijevanju pojmova interkulturalnosti i transkulturalnosti u teoriji i praksi kulturne proizvodnje jugoslovenskih prostora u periodu od 1980-tih godina pa do 2020. godine, s posebnim naglaskom na tri važne knjige koje autor smatra posebno reprezentativnim za eleboriranje ovih pojmova. Načini na koje Milena Dragičević Šešić najprije uvodi ove pojmove u jugoslavenske teorijske i stručne rasprave, a potom ih razvija, primjenjuje i preispituje, slijedi i razvojni put njenog ukupnog teoretičarskog, pedagoškog i aktivističkog angažmana kroz više od četrdeset godina aktivnog djelovanja. Rad pokazuje kako se pristup konceptu multikulturalnosti i interkulturalnosti u radovima Milene Dragičević Šešić razvijao kroz interdisciplinarnost i transdisciplinarnost njezinih istraživanja i na koje je načine to obilježilo njezine pristupe temama kulturne proizvodnje, distribucije i konzumacije, kao i njezinu društvenu angažiranost u turbulentnim vremenima na Balkanu u prelazu iz dvadesetog u dvadeset prvo stoljeće.

Ključne riječi: *interkulturalizam, multikulturalizam, kulturna proizvodnja, aktivizam, umjetnost, kultura*

Svaki pokušaj da sažeto opišemo četiri decenije istraživačkog, naučnog i pedagoškog rada Milene Dragičević Šešić sudara se s neobično širokim područjem njezinih interesa, velikim spektrom tema i pitanja kojima se bavila, stalnim simultanim prisustvom u više različitih oblasti i, prije svega, izuzetnim obimom publikacija. Ako je moguće pritom istaknuti samo jednu osnovnu rečenicu koja će obuhvatiti cijeli taj dinamični prostor njezine intelektualne radoznalosti, moguće je sa sigurnošću reći kako Milena Dragičević Šešić nikad nije ažurno slijedila trendove i aktivno pratila dominantne narative u kulturnom miljeu. Ona ih je pionirski donosila u raspravu i inovativno postavljala na dnevni red akademskih aktivnosti u prostoru bivše Jugoslavije, ali i šire od toga. U tom je poslu zbog toga bila među prvima i uistinu rijetkima koji su u domaćim intelektualnim krugovima ukazali na potrebu razumijevanja pojmova interkulturalnog i transkulturalnog u vrijeme još uvijek pretežno monokulturalnih pristupa različite provenijencije.

U svojim radovima 1980-tih godina Milena Dragičević Šešić spontano uvodi teme koje nužno iskoračuju iz monokulturalnih ograničenja¹, postavljaju pitanje o Drugom i Drugačijem², porede različita iskustva³, otvaraju uvide u bitno različite kulturne modele⁴, ali uporedo s tim autorica postepeno klasificira i definira, uspostavlja još uvijek vrlo nepreciznu i sporadičnu terminologiju te razvija metodologiju nužnu za razumijevanje transkulturalnosti, interkulturalnosti pa i multikulturalnosti u jugoslovenskim okvirima⁵.

Taj se posao nastavlja i u 1990-tim podjednakim intenzitetom i s još većom širinom prostora obuhvaćenih analiza, ali je istraživački rad tih godina neizbježno opterećen turbulentnim društvenim okolnostima u neposrednom okruženju.

1 Dragičević Šešić, M. (1989) Alternativni umetnički izraz u Jugoslaviji danas, *Potkulture* br. 4, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, str. 88-96.

2 Dragičević Šešić, M. (1985) Pokušaj definisanja dominantnih i potkulturalnih modela kulturnog života u Jugoslaviji, *Potkulture* br. 1, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, str. 13-20.

3 Dragičević Šešić, M. (1987) Francuska misao o kulturi, *Gradina*, god. 22, br. 9/10, str. 5-14.

4 Dragičević Šešić, M. (1988) Publika nove narodne muzike, *Kultura* br. 80-81, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 94-116.

5 Dragičević Šešić, M. (1988) Metodi predviđanja razvoja kulture i umetnosti, u: *Otkrivanje budućnosti*, zbornik, Beograd: Istraživačko-izdavački centar i Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost, str. 179-195 i 367-369.

Najmanje četiri velika, prelomna i traumatična procesa događaju se u tom okruženju istovremeno i silovito: promjena društvenopolitičkog uređenja (poznata kao kraj komunizma ili početka "tranzicije"), raspad SFRJ kao jedinstvenog uključujućeg kulturnog okvira dotadašnjeg rada i sudjelovanja, izgradnja novih etnocentričnih kulturnih modela obilježena isključivošću i razgradnjom prethodne paradigme te premještanjima fokusa kulturne proizvodnje s univerzalnog prema partikularnom, i, konačno, ratna stradanja sa velikim migracijama stanovništva, razaranjima kulturnih spomenika i institucija i *ad hoc* stvaranjem novih ustanova, evenata i spomenika.

Svi su ti procesi i događaji našli svoje mjesto u teorijskoj refleksiji (kao i u praktičnom aktivističkom djelovanju) Milene Dragičević Šešić.

Kad je riječ o procesu tranzicije (neobično složenom, nedovoljno istraženom i olako imenovanom), Milena Dragičević Šešić među prvima je donijela dubinsku analizu i razumijevanje tih procesa na institucionalnom nivou kulturne produkcije i kulturnih politika.⁶ Brojnim tekstovima i raspravama doprinijela je analizi teme, ponudila je predviđanja trendova, objasnila i sugerirala implementaciju novih modela kulturne proizvodnje i aktivno se uključila u konstrukciju novih praksi.

Raspad SFRJ potaknuo je tekstove koji su prikazivali i izdvajali vrlo kompleksne kulturalne posljedice državne disolucije, uočavale bitna mjesta otpornosti kulture na političke diktate, ukazivali na trajnu primjenjivost iskustava nestalog kulturnog ambijenta i na uporan opstanak kulturnog prostora neovisan o promjenama državnih granica, službenih naziva, sistema i režima. U isto vrijeme ti su tekstovi ukazivali na sličnosti i razlike s uporedivim istorijskim iskustvima i poznatim kulturnim obrascima.⁷

U procesima stvaranja monokulturalnih modela etnocentričnih društava na ostacima bivše države i društva, u kojima je užurbana i silovita gradnja novih identiteta neizbježno uključivala izraziti nacionalizam, anakroni državotvorni kič, dominaciju etnokulture devetnaestog stoljeća, istorijski revizionizam, mnogobrojne retrogradne tendencije u društvima i s njima povezane provincijalne kulturne prakse, Milena Dragičević Šešić

6 Dragičević Šešić, M. Kulturna politika, institucionalni sistem i umetnički trendovi, u: *Srbija između prošlosti i budućnosti (uzroci i obeležja društvene i političke situacije u Srbiji između 1987-1994. i mogućnosti demokratizacije)*, priredio Janjić, D. (1995), Beograd: Institut društvenih nauka, Forum za etničke odnose, str. 351-365.

7 Dragičević Šešić, M. (1999) *Kultura gomile*, *Kultura* br. 98, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 192-198.

prepoznavala je procese, imenovala probleme i ukazivala na devijacije.⁸ Kad je u pitanju sam rat, ili preciznije rečeno više ratnih sukoba na prostorima bivše SFRJ, ona je jednako tako detektirala probleme i na međunarodnoj akademskoj pozornici zastupala antiratna stajališta i doprinosila razumijevanju kulturnih posljedica konflikata. Prije svega je ukazivala na posljedice koje su oružani sukobi ostavljali na pojedince i grupe kao i posljedice koje su ostavljali na institucionalnu interkulturalnu suradnju i transkulturalne projekte u prostoru bivše Jugoslavije.⁹ Kako je cijeli ovaj period početaka tranzicije, oružanih sukoba, raspada države i formiranja novih država Milena Dragičević Šešić simultano pratila u svim kulturnim prostorima bivše Jugoslavije, takav je rad, zapravo, već sam po sebi bio i interkulturalan i transkulturalan. Pritom je u tim radovima prepoznat i opisan i specifičan način oblikovanja novih kulturnih modela izdvajanjem iz jednog zajedničkog, uz ponegdje čvrsto naglašen oslonac na prethodno iskustvo, a ponegdje uz energično odbijanje svake povezanosti, ali bi ta tema svakako zahtijevala puno više prostora i jedan zaseban tekst.

Početak novog milenija predstavlja novo, izrazito plodno, multilingvalno i transkulturalno razdoblje stvaralačke aktivnosti Milene Dragičević Šešić. Uz golemi doprinos formiranju suvremenih koncepata kulturnog menadžmenta i kulturnih politika ne samo u Srbiji nego i u zemljama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, ali i drugim tranzicijskim zemljama, pri čemu se pojavljuje kao autorica ili koautorica nekih od općenito najvažnijih radova u tim područjima¹⁰, ovo je razdoblje posebne

8 Dragičević Šešić, M. (1994) *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Dragičević Šešić, M. (1992) Novokomponovana ratna kultura – kič patriotizam, *Sociološki pregled* Vol. 26 sv. 1/4, Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 97-107.

9 Dragičević Šešić, M. (1991) La culture neo-folklorique de guerre, *Migrations littéraires: revue trimestrielle des lettres yougoslaves* n. 18-19, Paris: Ed. du Titre, pp. 131-134.

10 Dragičević Šešić, M. and Dragojević, S. (2005) *Art management in turbulent times: adaptable quality management*, Amsterdam: Boekmansstichting, European Cultural Foundation; Dragičević Šešić, M. Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe, in: *Cultural Identity Politics in the (Post) Transitional societies*, eds. Milohnić, A. and Švob-Đokić, N. (2011), Zagreb: IRMO, Ljubljana: Mirovni inštitut, pp. 31-46.

posvećenosti interkulturalnim studijama u vrlo širokom rasponu od balkanskih prostora¹¹ preko Azije¹² do, naravno, Evrope¹³.

U tom opusu mnogo je istraživanja, članaka, rasprava i knjiga, ali su za teme interkulturalnosti i transkulturalnosti uistinu naj-reprezentativnije njezine tri knjige *Indijsko pozorište: tradicija i aktivizam, dnevnik istraživanja* (Dragičević Šešić, 2013), zatim *Vers les nouvelles politiques culturelles* (Dragičević Šešić, 2015) i *Umetnost i kultura otpora* (Dragičević Šešić, 2018).

U knjizi o indijskim kulturnim (prvenstveno izvođačkim) praksama, koja je vrlo precizno naslovljena kao “dnevnik istraživanja” Milena Dragičević Šešić zastupa čak i u svjetskim okvirima, na žalost, još uvijek manjinski zastupljen (ako ne i rijedak) postkolonijalni diskurs u pisanju o kazalištu. Utoliko je ovaj pristup dr. Milene Dragičević Šešić uistinu dragocjen doprinos nikad dovoljno aktivnom osvještavanju teatrološke, kulturološke i druge stručne javnosti kako pojam kazališta ne pokriva u potpunosti i isključivo samo ograničeni vremensko-prostorni okvir od 5. st. p. n. e. u Grčkoj pa do Roberta Wilsona, s eventualnim kratkim dodatkom na nekoliko stranica o svim ostalim, (treba li napominjati, neusporedivo starijim, neizmjerljivo obimnijim i jednako važnim) izvedbenim praksama. U isto vrijeme, transkulturalno istraživanje u ovom rukopisu po svojoj je formi potpuno (usudio bih se reći idealno) odgovarajuće njegovom sadržaju koji svjedoči o drugom i drugačijem s pozicija promišljene i istinski življene autoričine interkulturalnosti. Takvom materijalu (a riječ je, podsjetimo, o svjedočenju o suvremenom trenutku u jednoj od nasjtarijih i najbogatijih kulturnih i kazališnih tradicija čovječanstva), jedino je primjeren način na koji ga Milena Dragičević Šešić obrađuje, a to je transdisciplinarno pisanje.

11 Dragičević Šešić, M. i Dragojević, S. (2004) *Interkulturni dijalog i medijacija na Balkanu*, Sarajevo: OKO; Dragičević Šešić, M. ed. (2006) *La fete – la situation dans les Balkans*, in: *La place et le role de la fete dans l'espace public, Banlieues d'Europe*, Lyon: Banlieues d'Europes; Certu, p. 124 – 128; Dragičević Šešić, M. and Tomka, G. *Intercultural projects in Serbia - paths towards sustainability*, in: *Kultura i održivi razvoj u doba krize / Culture and Sustainable Development at Time of Crisis*, eds. Dragičević Šešić, M., Nikolić, M. and Rogač Mijatović, Lj. (2014), Beograd: Univerzitet umetnosti; Fakultet dramskih umetnosti - Institut za pozorište, film, radio i televiziju, str. 316-329.

12 Dragičević Šešić, M. (2012) *Kultura posle građanskog rata i vrednosnog razaranja: dnevnik iz Kambodže*, *Kultura* br. 137, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 289-328; Dragičević Šešić, M. (2013) *Indijsko pozorište: tradicija i aktivizam, dnevnik istraživanja*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu: Clio.

13 Dragičević Šešić, M. (2011) nav. delo, kao i: Dragičević Šešić, M. *Toward Europeanisation: for a new ethic of national cultural institutions*, in: *Kulturmanagement konkret: An anatomy of Arts Management*, eds. Birnkrauts, G. and Wolf, K. (2008), Wien: Institut für Kulturkonzepte, pp. 87-107.

U takvom se postupku u jednom trenutku egzaktno i precizan naučnički alat nađe u književničkim rukama, pa se onda u drugom trenutku književnički pogled prelomi kroz prizmu naučne strukture, ili se publicistika neosjetno pretoči u ispovjednu prozu, da bi se potom na kraju dnevnika zapisala vratila nauci dajući jasan metodološki okvir i aneks istraživanja. Bilo da su u pitanju osobna svjedočenja, komentari, dnevnički zapisi (radni, ali i intimni), svojevrsne kronike putovanja i istraživanja, ili pak mozaik (pri)sjećanja, bilo da je riječ o egzaktnom dokumentarističkom svjedočenju ili o poetičnim ili esejističkim refleksijama, ova knjiga priča priču o Indiji, njezinoj tradiciji, kulturi, ljudima i kazalištu na način koji je Indiji duhovno i kulturno potpuno blizak i sličan. Umjetnost i znanost, opservacija i meditativnost, fikcija i fakti, slike i riječi, podaci i snoviđenja, duh i intelekt, ne poznaju rigidni zapadnjački dualizam i binarne opozicije, pa su u istočnjačkim kulturama uvijek u neprestanoj interakciji, uvijek su jedno i isto u velikom jedinstvu raznolikosti.

Knjiga u isto vrijeme otvara neka od najvažnijih pitanja kulturne politike u zemlji hiljadugodišnjeg kontinuiteta kulture i prečeste turbulencije politike, prije svega pitanje tradicije i identiteta u procesima promjena i novih stvarnosti. U tom je kontekstu neobično važna i poticajna, kroz cijelo poglavlje razvijena, tema žene u tradicionalnom okruženju, otvorena kroz portrete različitih indijskih znanstvenica, umjetnica i aktivistica. Kronika kazališnog i društvenog aktivizma i svjedočenja promjene u duboko tradicionalnom društvu jakih patrijarhalnih refleksa, upravo se kroz tu "žensku" stranu otvara na najporoznijim i najranjivijim mjestima.

Kazalište aktivizma, socijalno osviješteno i politički angažirano, dobra je tema kroz koju je moguće prikazati sve tenzije i sve dinamike suvremenog društva. Autoričino suptilno razumijevanje za međuetničke i međuvjerske tenzije (uz neizrečenu, ali osjetnu svijest o tome da nam daleki prostori ipak nisu tako nerazumljivo neprepoznatljivi) posebno ističe raskorak između službenih ideoloških netrpeljivosti i jednostavne želje običnih ljudi za mirnim suživotom, podsjećajući nas i na ovim primjerima kako su sve velike parole o nepremostivim i nepomirljivim razlikama zapravo uvijek samo govor elita, dok je svakodnevna pragmatičnost potrage za sličnostima stvarni jezik jednostavnih ljudi. Poglavlje o kulturnim politikama slikovito razlaže situaciju u kojoj se u indijskom društvu i kulturi različiti globalni i globalizacijski tehnomenadžerski pristupi sudaraju s nevjerovatnom zbrkom rodovsko-plemenske organizacije kastinskog tradicionalizma, i u kojoj je, na primjer, upisati dijete iz mješovitog braka u državne matične knjige predmet jednog tragigroteskno dugotrajnog i zamršenog sudskog procesa. Autorica ne skriva osobnost pristupa

i ne potiskuje autorsko “ja” niti u jednom trenutku. Knjiga tako da jedan autorski originalan i značajan teatrološki, kulturalni, literarni i putopisni doprinos upoznavanju prilično neistraženih tema Indije, ali i više od toga. Ona je u isto vrijeme i konkretan doprinos upoznavanju Indije na jedan transdisciplinarni način, i poticaj i poziv za slična upoznavanja drugih manje poznatih velikih kulturnih modela našeg svijeta.

Na posve drugačiji način, ali sa snažnim pečatom istog autorskog rukopisa, tekstovi u knjizi “Prema novim kulturnim politikama: angažirane kulturne prakse” sažimaju rezultate višegodišnjeg istraživačkog rada dr. Milene Dragičević Šešić (uz korisne doprinose njezinih suradnika) u području kulturnih politika, interkulturalnih praksi i edukacije u polju kulturnog menadžmenta i kulturnih politika. Širok uvid u raznolikost europskih iskustava posebno jasno i precizno ukazuje na sličnosti i razlike u pristupima kulturnoj politici između pojedinih regionalnih pristupa, a simultane analize “zapadnjačkih” i “istočnih”, “sjevernjačkih” i “južnjačkih” evropskih iskustava, kao i značajno širenje pogleda na “drugu stranu” mediteranskog bazena (zemlje Bliskog istoka, prije svega arapski kulturni krug) čine od ovog rukopisa svojevrstan kompendij višestrukog značaja i primjenjivosti. U ovom segmentu knjiga nudi vrlo precizan popis otvorenih pitanja vezanih uz osmišljavanje, strateško planiranje, oblikovanje i provedbu kulturnih politika, jednako kao i detaljan popis problema s kojima se kulturne politike na svakom od navedenih koraka suočavaju. Uvažavajući kulturne posebnosti i specifičnosti svakog područja, historijska, politička i kulturalna iskustva, mogućnosti i domete (koliko i ograničenja), rukopis ne nudi samo niz “studija slučaja” i prikaza situacije, nego vodi prema sintetičkom razumijevanju složenog posla osmišljavanja i implementiranja kulturnih politika u svakom pojedinom području, ali i u jednom znatno širem (višestruko povezanom) prostoru.

Tekstovi koji se bave pitanjima održivog kulturnog razvoja i urbanih programa i projekata opisuju i konkretna iskustva i funkcionalne mreže unutar kojih se ta iskustva stvaraju. Ovdje okupljene tekstove odlikuje vrlo suptilno i rijetko jasno razumijevanje fluidnih granica između globalnog i lokalnog, i puna svijest o nužnosti razumne i promišljene ravnoteže između ta dva prividno suprotstavljena pristupa kulturnom razvoju.

Posve prirodno i očekivano za autoricu koja se primarno bavi visokoškolskim obrazovanjem u području kulturnog menadžmenta i kulturnih politika, dr. Milena Dragičević Šešić i u ovoj knjizi posebnu pažnju posvećuje pitanjima edukacije. Povezujući suvremeno obrazovanje u području umjetnosti i kulture s nužnim aktivizmom i društvenom osviještenošću, u tekstovima iz ovog korpusa autorica ukazuje na mogućnosti interdisciplinarnog

obrazovanja i na nužnost kontekstualiziranja ne samo nastavnih cjelina i tematskih jedinica, nego i samog procesa edukacije.

Lucidni dubinski uvidi u posebnosti teme kulturne medijacije na Balkanu nisu samo rezultat izvrsne upućenosti u problematiku i autoričine bogate suradnje u regiji, nego i visoke razine senzibiliziranosti za svojevrsno postraumatsko stanje balkanskih kulturnih procesa. U ovom segmentu knjiga ne nudi samo vrlo objektivnu i temeljitu analizu stanja, nego i niz vrlo korisnih konkretnih prijedloga za djelovanje.

Novo, prošireno i dopunjeno izdanje knjige *Umetnost i kultura otpora* iz 2018. godine objedinjuje istraživanja prikazana u prvom dijelu, knjizi *Umetnost i alternativa* iz 1992. (i drugom izdanju iz 2013.) godine. U tako objedinjenom i povezanom rukopisu Milena Dragičević Šešić razvija temu umjetničke alternative i na pojedinačnom istraživanju vrlo konkretnih primjera umjetničke prakse provjerava teze postavljene u prvoj knjizi, dokazuje svoje nove teze, i sintetički sažima probleme, potvrđujući nužnost stalnog i recentnog uvida u žive procese promjenjivih alternativnih umjetničkih formi. Čvrsto oslonjena na rezultate prethodnih istraživanja, analize u novoj knjizi precizno seciraju različite forme društvene izvedbe i performativne prakse otpora, bilo da je riječ o otporu ustaljenim i okoštanim umjetničkim formama, bilo da je riječ o kulturnom i političkom otporu dominantnim dogmama i ideologijama mainstreama.

Analizirajući kulturne politike devedesetih u Srbiji, prije svega s aspekta dominantne kulturne politike, ali isto toliko i s aspekta političke kulture, autorica paralelno razmatra najmanje tri velika društvenopolitička i kulturna procesa, od kojih je svaki sam za sebe obiman, kompleksan i neobično silovit. Prvo, tu je prelazni period iz socijalizma u neku formu kapitalističke demokratije, u razdoblje primitivnog kapitalizma oličenog u konzumerizmu i merkantilizmu, dakle takozvana tranzicija. Zatim slijedi porast i etabliranje kleronacionalističkih društvenih mitologija, i, konačno, tehnološka revolucija oličena u digitalizaciji i kompjutorizaciji društvenog okruženja. Svaka od ove tri pojave, sama po sebi, zahtijeva posebno pažljiva osmatranja i proučavanja utjecaja na kulturnu proizvodnju i kulturnu konzumaciju, a uočavanje i fokusiranje na sve tri istovremeno predstavlja istinski ambiciozan i hrabar naučni poduhvat. Milena Dragičević Šešić, međutim, potpuno je svjesna da se samo uvidom u istovremeni pritisak sve tri navedene velike društvene silnice mogu pravilno razumjeti sve devijacije, deformacije i odstupanja umjetničke prakse, ali i objasniti procesi nastajanja i formiranja različitih modela otpora tim dominantnim opresivnim silama. Tek nakon što se vrlo precizno omeđe granice dominantne srednje struje, moguće je uočiti alternativne pravce, i upravo zbog toga rukopis

prije svega detaljno mapira okruženje pa tek nakon toga, unutar te mape, iscertava puteve (i stranputice) alternativnih praksi i uočava elemente otpora. Ovakvo kulturno i kulturnopolitičko mapiranje sudara se s vrlo doslovnom i realnom kartografijom devedesetih, s bukvalnim, čestim, burnim i vrlo brutalnim promjenama stvarnih granica i uspostavljanju novih geopolitičkih (a onda i kulturalnih) razgraničenja. Unutar takve, uglavnom nasilne i radikalne kartografije, mapiranje položaja umjetnika i njihovih radova suočeno je s pitanjem njihovog odnosa prema usvajanju i prihvatanju novih granica i svih ograničenja koja one donose, novih prostora djelovanja, novih imenovanja i novih naziva, novih jezika komunikacije i novih (ne)mogućnosti komuniciranja. Vrijeme je to u kome iscertavanje karata i osvajanje prava na prelaženje iscrtanih granica postaje istovremeno i vrlo doslovno, fizičko, kao i apstraktno, metaforičko, umjetničko.

U tom kontekstu knjiga detaljno pokazuje konkretne prakse zajednički označene naslovom “Kultura neslaganja”, prikazujući autorske poetike i performativne strategije različitih oblika aktivizma, kroz koje se jasno očitava alternativa i otpor na različitim poroznim mjestima dominantne ideologije. Taj raspon proteže se na izražavanje neslaganja i otpora mnogobrojnim ugrožavanjima koja umjetnici osjećaju, od prava na rad u vulgarnom merkantilističkom kapitalizmu, preko pacifizma i pitanja demokratskih sloboda i ljudskih prava u autoritarnom političkom okruženju, do problema rodne ravnopravnosti u izrazito militariziranom i mačističkom okruženju.

U poglavlju “Umetnost kontekstacije - umetnost akcije” analizirani su konkretni umjetnički radovi, ideje i performativni projekti povezani s forum teatrom, umjetničkom intervencijom i aktivizmom, da bi završno, treće poglavlje pod naslovom “Umetnost protesta” analiziralo i rubne umjetničke prakse, umjetnosti u nastajanju i transdisciplinarne izraze koje ne samo da svjesnom akcijom izlaze iz okvira monokulturalnosti i monodisciplinarnosti, nego ih direktno izazivaju i odupiru im se različitim strategijama subverzije.

Za nastanak ovakvog rukopisa nužne pretpostavke su bile stalno, neprekinuto, kontinuirano praćenje svih društvenih, političkih i, naravno, prije svega umjetničkih događaja u okruženju, zatim vrlo dobar uvid u sve recentne teorijske pristupe performativnim praksama i suvereno vladanje multidisciplinarnim analitičkim postupcima. Bila je, međutim, posebno potrebna i dodatna, vrlo značajna doza autorske posvećenosti i aktivističkog angažmana, potrebnog da se mnoštvo pojedinačnih, rubnih, uglavnom rasutih i marginaliziranih umjetničkih izraza pažljivo razmotri, precizno prikaže, naučno analizira, teorijski utemelji i razumije u kontekstu mnogobrojnih i raznovrsnih dinamika

okruženja. Zbog tih osobina ova knjiga predstavlja važnu naučnu i teorijsku analizu raznorodnih alternativnih umjetničkih izraza u posljednjih trideset godina, korisno svjedočanstvo o živim odgovorima umjetnosti na izazove iz okruženja, kao i svojevrsnu antologiju subverzivne umjetnosti u Srbiji od devedesetih godina dvadesetog vijeka do danas.

Kroz četrdeset godina istraživačkog, teoretičarskog, pedagoškog i aktivističkog djelovanja, Milena Dragičević Šešić simultano je prisutna u područjima kulturnog menadžmenta, kulturnih politika, kulturne proizvodnje, društvenog aktivizma, kulturne diplomacije i kulturne medijacije. U svim je tim oblastima i u svim vrstama aktivnosti njeno razumijevanje ideje, koncepta i dinamičnog značenja interkulturalnosti i transkulturalnosti snažno, ako ne i presudno obilježilo cijeli njen rad. U sredini u kojoj je primarno djelovala, i iz koje je odlazila na svoja brojna i raznovrsna svjetska profesionalna putovanja, među prvima je prepoznala važnost interkulturalnog djelovanja i transkulturalnog razumijevanja, dosljedno je to primjenila u svome radu i aktivno potaknula brojna teorijska istraživanja i brojne primjene tih svojih uvida u pojedinačnim i kolektivnim kulturnim proizvodnjama i društvenim praksama na koje je imala direktan ili indirektan uticaj.

LITERATURA:

Dragičević Šešić, M. (1985) Pokušaj definisanja dominantnih i potkulturnih modela kulturnog života u Jugoslaviji, *Potkulture* br. 1, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, str. 13-20.

Dragičević Šešić, M. (1987) Francuska misao o kulturi, *Gradina*, god. 22, br. 9/10, str. 5-14.

Dragičević Šešić, M. (1988) Publika nove narodne muzike, *Kultura* br. 80-81, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 94-116.

Dragičević Šešić, M. (1988) Metodi predviđanja razvoja kulture i umetnosti, u: *Otkrivanje budućnosti: zbornik*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar i Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost, str. 179-195 i 367-369.

Dragičević Šešić, M. (1989) Alternativni umetnički izraz u Jugoslaviji danas, *Potkulture* br. 4, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, str. 88-96.

Dragičević Šešić, M. (1991) La culture neo-folklorique de guerre, *Migrations littéraires : revue trimestrielle des lettres yougoslaves*, n. 18-19, Paris : Ed. du Titre, p. 131-134.

Dragičević Šešić, M. (1992) Novokomponovana ratna kultura – kič patriotizam, *Sociološki pregled* Vol. 26 sv. 1/4, Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 97-107.

Dragičević Šešić, M. (1994) *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, Sremski Karlovc; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Dragičević Šešić, M. Kulturna politika, institucionalni sistem i umetnički trendovi, u: *Srbija između prošlosti i budućnosti (uzroci i obeležja društvene i političke situacije u Srbiji između 1987 - 1994. i mogućnosti demokratizacije)*, priredio Janjić, D. (1995), Beograd: Institut društvenih nauka, Forum za etničke odnose, str. 351-365.

Dragičević Šešić, M. i Dragojević, S. (2004) *Interkulturni dijalog i medijacija na Balkanu*, Sarajevo: OKO.

Dragičević Šešić, M. and Dragojević, S. (2005) *Art management in turbulent times: adaptable quality management*, Amsterdam: Boekmansstichting, European Cultural Foundation;

Dragičević Šešić, M. ed. (2006) *La fete – la situation dans les Balkans*, in: *La place et le role de la fete dans l'espace public*, Banlieues d'Europe, Lyon: Banlieues d'Europes; Certu, pp. 124 - 128.

Dragičević Šešić, M. Toward Europeanisation: for a new ethic of national cultural institutions, in: *Kulturmanagement konkret: An anatomy of Arts Management*, eds. Birnkrauts, G. and Wolf, K. (2008), Wien: Institut für Kulturkonzepte, pp. 87-107.

Dragičević Šešić, M. Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe, in: *Cultural Identity Politics in the (Post) Transitional societies*, eds. Milohnić, A. and Švob-Đokić, N. (2011), Zagreb: IRMO, Ljubljana: Mirovni inštitut, pp. 31-46.

Dragičević Šešić, M. (2012) *Kultura posle građanskog rata i vrednosnog razaranja: dnevnik iz Kambodže*, *Kultura* br. 137, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 289-328.

Dragičević Šešić, M. (2013) *Indijsko pozorište: tradicija i aktivizam: dnevnik istraživanja*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu: Clio.

Dragičević Šešić, M. and Tomka, G. Intercultural projects in Serbia - paths towards sustainability, in: *Kultura i održivi razvoj u doba krize / Culture and Sustainable Development at Time of Crisis*, eds. Dragičević Šešić, M., Nikolić, M. and Rogač Mijatović, Lj. (2014), Beograd: Univerzitet umetnosti; Fakultet dramskih umetnosti - Institut za pozorište, film, radio i televiziju, str. 316-329.

Dragičević Šešić, M. (2015) *Vers les nouvelles politiques culturelles*, Bruxelles: Association Marcel Hicter; Beograd: Clio and University of Arts = Université des arts.

Dragičević Šešić, M. (2018) *Umetnost i kultura otpora*, Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti: Clio.

DARKO LUKIĆ

Darko Lukić

Independent researcher and educator, Rotenburg, Germany

CONTRIBUTION OF MILENA DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ TO
THE UNDERSTANDING OF INTERCULTURALISM AND
TRANSCULTURALISM

Abstract

The paper analyses Milena Dragićević Šešić's contribution to understanding of the concepts of interculturalism and transculturalism in the theory and practice of cultural production in Yugoslavia, in the period from the 1980s to 2020, with a special emphasis on three important books that the author considers particularly representative for elaborating these concepts. The ways in which Milena Dragićević Šešić first introduces these concepts into Yugoslav theoretical and professional discussions, and then develops, applies and re-examines them, follows the developmental path of her overall theoretical, pedagogical and activist engagement over more than forty years of active work. The paper shows how the approach to the concept of multiculturalism and interculturalism in Milena Dragićević Šešić's works has developed through the interdisciplinarity and transdisciplinarity of her research and how it marked her approaches to cultural production, distribution and consumption, as well as her social engagement in the turbulent times in the Balkans from the twentieth to the twenty-first century.

Key words: *interculturalism, multiculturalism, cultural production, activism, arts, culture*



Dan Perjovschi, *Star Museum*,
marker on paper, 2013, courtesy the artist